

Kétnyelvűség és asszimiláció

PÉLDÁUL A SZORBOK

A kétnyelvűség, a kétnyelvű emberlét vizsgálatának érdekes terepéül kínálkozik az NDK államiságában élő szorbok léte, kultúrája. Kétnyelvűségük közösségüknek teljességében oly nagy mértékű, hogy jogi-közéleti-hétköznapi érintkezéseikben nem jelent hátrányt, ha az államalkotó többség nyelvét eredendően nem anyanyelvükként beszélik. Olyannyira otthonosan mozognak a német nyelv közegében, hogy NDK-szerte elterjedt hiedelemként hallani róluk: a szorbot kuriózumként játsszák csak, hiszen németül úgy tudnak, akár ők. *E hiedelem sugalma szerint németek a szor-bok is.*

Ami természetesen megközelítően sem igaz. De éppen a kétnyelvűségnek ilyen fokú közösségi megvalósulása folytán rendkívül nagy ennek jövőbeni esélye: a teljes kétnyelvűség végeredményeként bekövetkező asszimiláció.

*

Holott a szorbság ma a földkerekség azon kevés nemzetiségei közé tartozik, melyek nem kényszerülnek egy többség nyelvi-szellemi imperializmusának a szorításában, fojtásában élni. Egyöntetű véleményként hallottam tőlük, hogy az NDK állama által biztosított kisebbségi feltételeik — noha nem közösségileg intézményesítettek, mégis — optimálisak. Rájuk nem vonatkozik az a „modern”, de történetileg igazolt kisebbségi-többségi képlet, mely szerint kisebbséginek lenni mindig valamilyen mértékben mínuszt jelent egy plusszal szemben.

Sokkal inkább ágaskodik a kérdés: az ipari-gazdasági társadalomban gyakorolt megengedő, sőt ösztönző kisebbségpolitika nem éppen a rezisztencia görcsét oldja-e fel a kisebbségben? S különösen gazdagabb szellemi örökségű és jelenű közösség közegében nem hat-e éppen a többségi lojalitás a nyelvi, szellemi, mentalitásbeli idegenkedés eltűnével bomlasztóan, közösségföldoldóan? Aminek természetes stádiumai: az önfeladás stációi. Előbb a nyelvek: a *nyelvkeveredés*, ami a spontán kétnyelvűségnek csaknem kivételtelen velejárója, és a *nyelvcsere*, aminek elő- vagy utómozzanata a *nyelvvesztés*. Azután a nyelvi bomlást és az új nyelvi szerveződést késve kísérő tudati alakulás. Az identitás köztes állapotai. A társadalom (egyik) *neurózis-forrásvídjéke*.

*

Ha a szorbokra függesztjük szemünk, ilyen irányú folyamatot látunk. Nem tudjuk pontosan a számukat. (Az NDK-ban nem közölnek nemzetiségi statisztikákat.) A becslés határeltérései (negyven- és százezer) is mutatják, hogy a *nyelvi kétlakiság* a *tudati kétlakisággal* együtt jár: *ki szorb* ma tulajdonképpen? Német környezetében a szorb származású embernek is zömmel német forrásból származnak az információi, a „tömegkommunikációs bombázás” németül éri őt is, a magasabb iskolázás, az ipar- és bányatelepítések is a német kötődést erősítik.

Hiábavalók volnának még a legszabadabban ható iskola- és művelődéspolitikai erőfeszítések is a kisközösségeket éleve fölbomlasztó iparvárosi közösségideák korában?

*

Társadalmi helyét tekintve történelmi idők óta különálló egységet alkotott a szorbság. Ez a germánság előtti időkben itt- és megmaradt szláv nép Lausitz lakói, vizenyős tájain földművelésből élt. Túlnyomóan — a megmaradók — parasztság ma is. Szókincese, világszemlélete, nyelvi-tudati világképe ennek megfelelő. Különösen arra a szorbra, aki e zárt fogalmiságú szociális körből kikerül, a „modern” környezet fogalmai nyomasztó túlsúllyal omolnak németül; alacsonyabb szellemi intenzitású, de fölszálló társadalmi vágyú embernél így könnyen végbemegy a nyelvcsere. Vagyis a kommunikativan-informatívan használt német betelepedik a bensőségesebb szorb helyébe. Itt a szorbság nemzeti szempontú veszteségén túl jelentős az emberi veszélyeztetettség állapota. Hiszen a kevertnyelvűség, majd a nyelvcsere után a szorb szemléletvilágból, gondolatrendből, tudategészből kikerülő ember még nem kapcsolódik bele a német organikuságba. Járhat akár simán németül a nyelv, beáll a tudatvesztés pszichésen-köztes állapota. A tudatközöttiség szellemritka övezete ez.

Számokban ez a *népi fölszívódás*, a *populációnak ez a lélek mélyeiben való vonulása* nem ragadható meg egzaktul. Évszázadok óta ez az irány: a szorbságból a németiség felé.

„Kilencesztendő korom óta németek között
„... seit meinem neunten Lebensjahre habe ich mich unter
éltem; a németek közt sok jóban volt részem;
Teutschen aufgehalten; unter den Teutschen Wohlthaten genossen;
a németek közt olyan sorom volt, amilyent a magam
unter den Teutschen meine Versorgung gefunden, die ich unter
nemzetétől sose várhattam volna el. Hogy lassan ötven éve
meiner Nazion nicht finden konnte. Durch einen beinahe
köztük élek, mondhatom, hogy már magam is német
funfzigjährigen Aufenthalt unter den Teutschen bin ich gleich-
vagyok”
sam nazionalisiert worden” — írta kétszáz éve, németül — a szorb tanár-tudós,
Jan Horčanski.

*

A civilizációs világ körülményei és következményei ezt az *ozmóizist* csak gyorsítják. A XX. század elején ezért intett Lenin a Szovjetunió soknemzetiségű állami közösségének a kialakításakor arra, hogy „olyan demokratikus rendszer” legyen a cél, amelyben békésen különválnak a „*szabad nemzetek*” (nem szabad egyének!). Amelyben egyenesen egyenlőtlenség születik a kisebbségi nemzetek javára. Annak érdekében, hogy a többség — elébük menvén — föloldja az életben amúgy is óhatatlanul kialakuló egyenlőtlenségeket, szorongásokat, minoritásérzést.

A kisebbségi elszívódás („nemzetiségi ozmóizis”) vitathatatlan erősödése ellenére — a szorboké ilyen példa: a *kisebbségnek elébe menő többség* gesztusára.

*

Szellemi, kulturális életük, etnikumuk központja Bautzen (Budysin; ötvenezer lakosból ma csupán ezerötyszáz szorb). Nemzetiségi képviseleti szervezetük, kiadójuk, zenés és prózai színházuk, gazdag népművészetük hírét messzi terjesztő népi együttesük van itt. Főiskolai szintig intézményesített oktatási rendjük működik Lausitz falvaiban, Bautzenban, Cottbusban és Lipcsében. „Szorb házuk”-ban jól rendezett múzeum mutatja be múltjukat. Tudatuk alappillére az a tény, hogy a szorbság olyan nemzet, amely nemzetiség: önálló államiságban sosem élt. Sosem volt teljes tudatvilágú, nyelviségű és homogén kultúrájú hátszaga. A világ új jelenségeire, fogalmaira, a felgyorsult iramú változásokra maguknak kell autonóm nyelvi adekvációt teremteniök — a szaknyelvek lezárhatatlan területein is.

A szorb szellem történeti útja a kelet-európai népek tájain halad át; hasonló a miénkéhez is. Emelkedői az anyanyelvi megújulást hirdető mozgalmak időszakai:

a reformáció, a felvilágosodás, aztán a romantika. (Itt erősen pánszláv szárnyalással. Zászlójuk piros-fehér-kék, ami mutatja a francia forradalom iránti vonzalmukat, de a színváltástól szláv indíttatást is. A pánszlávizmust a katolikus szorbság Prágában tanuló tagjai terjesztették, de — különösen az evangélikus szorbság körében — komoly ellenzői voltak.) Századelőnk kelet-európai szelleműzülása a szorbságon is átvillanyozta kettős impulzusait: az európai igényt és a népi-tiszta forrásokhoz fordulását.

A mai szorbság szűk körű, de élénken tevékeny értelmiséggel rendelkezik. Íróit az NDK írószövetségén belül külön kör egyesíti. Becsben tartják, gátolatlanul ápolják múltjukat. Az NDK-ban mutatkozó személyi identitászavarok a szorbságban nem jelentkeznek. Romantikus nemzeti költőjük: Handrij Zejler művei például hét, a századfordulón alkotó legnagyobb íróművészüket: Bart Čišinsky művei 13 kötetben láttak újjól napvilágot. A költők szavát gyakran dalként fogadta be a nép. Az anonimításnak ez a romantikus alkotó-közönség harmóniája a közelmúlt napokig nyúlik. Jurij Brezan (a szorb írókör vezetője, az NDK írószövetségének egyik alelnöke) mesélte, hogy néki is sok versét népdalként énekelik-mondják.

A hagyomány itt nem jelent csak szorbot, nemzeti bezárkózottságot (a föl-föl-támadó német sovinizmusra ugyan többnyire a szorb nemzeti érzés túlzása volt a válasz). A paraszti sorból papnak, tanítónak emelkedők német vagy szláv (főként cseh) iskolákat jártak, s szorb elődélmények mellett szellemi hagyományuk része volt a cseh, lengyel és német kultúra. A fiatal Benedikt Dyrlich (sz. 1950) írja egyik, a „költői hazakeresésről” számot adó prózai vallomásában, hogy ifjúkorában „a szorb irodalom provinciálisnak, patetikusnak, elmaradottnak, poros legendákkal teliszúfoltnak” hatott szemében s önmeghatározását eleinte németként Augustinus, Novalis, Rilke és Hesse műveivel kereste. S csak a Wawel templomában, Mickiewicz és Słowacki szarkofágja mellett ébredt fel az érdeklődése saját fajtája s népe irodalma iránt; lengyel hatásra kezdte el olvasni Jakub Bart-Čišinsky és mások műveit: természetesen — írja — „a német klasszikusok társaságában”.

Kelet-európai jegy, hogy sok évszázados kisebbségi létben a nyelv a szorbság számára is megtartó szubsztanciává szentesült. Megszilárdulásában alapvető fontosságuk volt a biblia- és zsoltárfordításoknak: két ágban (két dialektusban!) rögzítették a szorb nyelviséget s lettek a XVII. századtól fogva a szorb írásbeliség alapjaivá. A szorb irodalmat bemutató kétnyelvű olvasókönyvben korunk legjobb szorb költője, Kito Lorenz *veretes németség*gel azt írja, hogy a nyelvgyilkolás és -töltés százada után, „amikor aztán a nyelv mégis írás lőn, Szentírás és már nem pusztán a napi közlések eszköze, ... úgy született újjá, mint a közösségi tudat” hordozója, az „eredet és az etnikai hovatartozás tudata”.

Német közegben ma szokatlanul: a szorbok büszkéek a nyelvükre. Jurij Mjen (1727—1785) a „Szorb nyelv dicséretére” írott s ma gyakran idézett ódájában „hládka a swižna”-nak (lágynak és hajlékonynak) nevezi, mely olyan, mint a „čiste žorlace rečki” (tisztán csörgedező patakok) s ódája végén felszólítja társait („stawaјce, bratřa”), hogy keljenek fel s ne hagyják esetlen porba sülyedni e csodás nyelvet. Kétségtelenül: a szorb a németnél lágyabb, melegebb emberség hordozója.

*

Történelmi tudatosság és nyelvi tudatosság mellett jellemzője a szorb szellemiségnek a *természetközelség*. Évszázadokon át szegénysorban az anyagi élet szükségére itt is a népi művészet volt a válasz, a vigasz forrása. Fontossága, sokszínűsége — a mézeskalács-figuráktól a népi hangszereken át a fazekasságig, a csipkézett-hímzett blúzsig, a népdalosságig rokonérzést kelt bennünk. A kelet-európai honosságát.

Számomra fojtó élményként hadd említsem meg egy német író regényével megélt találkozást. Néhány éve került kezembe Joachim Nowotny *Ein gewisser Robel* című könyve. A német szövegburok alatt világosan fölismerhető volt a szorb mentalitás. Hogy a szorb származású Nowotny (aki szorbul nem tud) német a

nyelve, de szorb a *szíve*. Íme a példa: a nyelv eltűnt, de a lélek reflexei változatlanok. Németként nem szokás ma úgy, olyan praktikumnak fittyet hányva szeretni, védeni a természetet, vagy érzékelní történelmi idők összetartozását, az idő folyamatosságát, mint ahogy ez a német író teszi. Fordítás közben hallottam-éreztem, hogyan dörömböz a grammatikakötöttségű nyelv (a német) rácsztatán: jelzőket halmoz, igeszavakkal önkényeskedik; vacog annak a másik, élete előtt elhagyott nyelvnek (a „szláv melegség”-nek a németben *érzett*) hiányától.

Joachim Nowotny példája nem új, csak újólagoz. A romantika kori szorb nemzeti megújulás vezéregyénisége, Zejler már a múlt század derekán így írt: „Csodálatos kis nép ez, a szorb. Némelyeknek szorb a gyomruk és német a nyelvük.” E sorokat ráadásul maga Zejler is — németül vetette papírra.

*

Kedvező szociális körülmények között mi lehet tehát ennek a „trendnek”, e népfőlbomlásnak a magyarázata? Hogy van kapcsolata a kétnyelvűséggel, ez nyilvánvaló. Elsődleges ok ugyanis: maguknak a szorbnak (legalábbis sok szorbnak) az *asszimilációkészsége*. A nyelvváltás ma már legtöbbször elhatározás kérdése, döntés következménye. Kétnyelvű szorb szülők gyakran elhatározzák, ami vegyesházasságokban természetes szinte, hogy odahaza németül beszélnek a gyermekkel. A nyelvváltás nekik legtöbbször valóban alternáció; ezen a kétnyelvűségfokon a nyelvhasználat is. Nem vitás: a társadalmi érdekvonzás irányában vonul a nyelviség.

Az egy nyelv használatának természetes könnyedsége felé húz a szellemgravitáció. Mert ne feledjük: az egy nyelv emberadományunk. Embervoltunk megvalósulása és foglalata. A kétnyelvűség — ideiglenesség és szükségesség. Provizórium. Nemzedékenként és egyedenként kell megújítani. S nem kis erőfeszítéssel.

*

Nézetem szerint a közszorbságban él egy múltban gyökerező minoritáspsziché. Egy fordított gravitáció, mely szerint évszázadokon át minden, ami magasabb rendű, gazdagabb volt, az német is volt (vagy lett) egyben. Az, hogy a németiség az emelkedést is jelentette. Amikor egy szorb parasztház szemérmesen zárt udvarán — mintha Nowotny regényének egyik színterén álltam volna — az immár jómódú, hibátlan németiségű gazda három remek lovát büszkén megjáratta, vakon rákérdeztem: milyen nyelven beszél hozzájuk, *Benno Budar* szorb prózairó felelt helyette: a lovakat a szorbnak is mindig németül dirigálták, szorbul csak a szarvasmarhát. Világos történetpszichológiai magyarázat.

*

A szorb írók, művészek, értelmiségiek bautzeni klubjában többször is megfordultam. A nyelvi kizárólagosság egyetlen hangját sem hallottam tőlük. Általános gyakorlat, hogy maguk írják szorbul és fordítják németre műveiket. Esetleg egymás műveit is. Írni leg többjük *németül is* ír, *tud írni* tehát. Juri Brezan például csak az anyanyelvén ír verset, prózát azonban mind a kettőn. Új „Krabat” című, szorb mitológiából merítő könyvét megdicsérte egy berlini kritikus: lám, micsoda németiség! — noha neki — így Brezan — a német „távoli, idegen”. A szorb a „hazanyelve”. Ha keveredik is a némettel, nem morfológiailag vagy lexikálisan, hanem a téma kívánalma szerint. „Ha telefonról írok, németül megy könnyebben, ha gombázásról, szorbul — mondta. Prózai műveit — új regényét is — úgy írja, hogy amint elakad szorbul és képtelen folytatni, ha tudja, németül viszi tovább szövegét, és később lefordítja az anyanyelvére. Kito Lorenz nemcsak saját verseit fordítja németre, hanem szorb olvasókönyvében, a Serbska éitankában elődei műveit is.

Kortársaival alig volt tennivalója: ők maguk írták át németre szövegeiket.

Ma a szorb írástudók nagy nyelvi igényességgel olyan alkotói kétnyelvűséget művelnek, amely — közösségi érvényében — egyedülálló. Egyöntetűen vallják, hogy a kétnyelvűség és a kétnyelvű irodalmi tevékenység emberi gazdagodást jelent. Egyöntetűen vallják, hogy a kommunikációs hasznon túl a kétnyelvűség szellemi haszonnal és morális többlettel is jár: megértéskészséggel más népek gondolatmenete, értékrendje iránt.

Belátható: a kétnyelvűség anyanyelvi létük foglalatja. Be is látják. Kérdés azonban, hogy a szorb irodalom anyanyelvvédő funkcióját ellátja-e a jövőben. Mert míg egyfelől feltámadt a világirodalomban is fokozottabban tájékozódó írói igény, másfelől érvényes — ma éppen sokszorosán — a közösségi kötelem, hogy a kétnyelvűség és az óhatatlan kevertnyelvűség feltételei között élő nép nyelvi (anyanyelvi-szellemi) életének irányítását is elvégezzék. Mégpedig úgy, hogy ez a szorb nép érdeklődési körének és műveltségi tagolódásának, rétegződésének is megfelelően. A *kisebbségi ember léte máskülönben* — Balogh Edgár szavával — a *buta-élet*. A buta magyar, a buta szorb sorsa.

*

A kétnyelvűség és az asszimilálódás összefüggéseit a szorb példán vizsgálóban most esetleg az a keserű prófécia marad meg, esélyerővel legalábbis, hogy nemzedékek során a nemzeti ozmózis következtében elszívódik a nép és megmarad — kultúra-emlékhordozónak — a nyelv, az irodalom. A történelemben van erre példa: lásd szanszkritok, egyiptomiak, latinok. (Bár míg egy közösségnek alkotó értelmisége van, kár népmúlásról jósolni. Mégis: Éppen Benedikt Dyrlich kötetéhez írta Kito Lorenz a szorbnyelvűségről: „e néhány nemzedéken belül tovatűnő szép hang”).

A népi asszimiláció lehetőségével szemben, ennek ellenére jelentkezik a világban ma egy új mozzanat, amit *antimelting*potságnak neveznék. Egy szűkebb, belátható körű identitás utáni vágy. Magam tapasztaltam, hogy a németből is nyer új erőt a szorbság. Találkoztam egy fiatal orvossal, aki hibátlanul megtanult (Bautzenban) szorbul. Felesége is német, gyermeküket mégis szorb iskolába járatják. Amikor megkérdeztem, miért, így felelt: két nyelv több mint egy, nem? — Csak ezért? — kérdeztem újra. Ferdén, alulról nézett föl rám, mint ahogy történelemre néznek föl alulra sorolt népek, és elmondta, ami nem fér föl ide a papírra. Lényegében: a *tiszta identitás* vágyát.

A szorb identitásnak ma része, *tényeleme* a kétnyelvűség. Még az alkotóinak is. Bár — szerintem — a versí eszmény formaszatnyulása jelzi, hogy a nyelv s a nép kohéziója gyöngül. Kétnyelvűségükben már nem vallják egyöntetűen, mint a szorb író-alkotók Lorencig, hogy a vers elsősorban nyelv. A tartalom fölé kibomló nyelv. De lehet-e kettő belőle időszilipeken át a prózában?

Lesz-e erejük, indíttatásuk a kétnyelvűség megújítására, korukhoz-világukhoz igazítására jövő nemzedékeknek? Vagy engednek az egynyelvűség-gravitációnak? Hiszen — ismerjük be — a világ egy nyelven egyértelműbb, léleknyugtatóbb: kényelmesebb. Megkockáztatom: a kétnyelvűség — kényszermegoldás. Reálpolitikai belátásból születő vállalkás.

*

„Mik is vagyunk mi?” — kérdezi a *Temperamente* című folyóirat egyik, szorb irodalmat bemutató számában Jurij Koch. „A nyelv önmagában nem. A nyelv önmagában semmiképp sem.” Metaforába bújik a válasz elől: „Talán egy láthatatlan, harmadik szem vagyunk.”

Később fedeztem fel, hogy ez „a harmadik szem”-kép Benedikt Dyrlich egyik verséből, az *Elégiából* való. A „harmadik szem”, amellyel átlát (durchsieht) minden. Amely német is meg szorb is; egy nyelveken túli, nyelvek mögötti jelrendszer meglétére utal. Amelynek ösztönzésére szorbul és németül, hol szorbul, hol németül nyílik szóra a száj. „Körülöttünk a legtöbben szorbul kezdenek írni, aztán fordítókat keresnek, elégedetlenek velük, ezért maguk ültetik át műveiket németre, és végül mindkét nyelven egyformán jól (vagy rosszul) írnak” — írja az első számú szorb kritikus író, Jurij Koch.

Ez a helyzet a szorb irodalomban — a XX. század végén. S mi a közönségével, az irodalombefogadó néppel? Kétnyelvű Serbska čitankájának német nyelvű előszavában Kito Lorenz kifejezi ama reményét, hogy „a német fordítások segítségével új kapcsolat jön majd létre a szorb irodalom és olvasói között”. „Sie finden mit Hilfe der deutschen Fassungen neue Zugänge zu ihrer Literatur.”

Paradox kísérlet egy népcsoport kétnyelvűségében: az elszívó nyelvet hívni segítségül az anyanyelvűség megtartására...

IRODALOM

Serbska Citanka. Sorbisches Lesebuch. Hrsg. von Kito Lorenz. 1981. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig.

Koch, Juri: Das dritte Auge des Dichters. Nachdenken über junge sorbische Literatur. *Temperamente* 1981/1. 66–68.

Riese, Utz–Scholze, Dietrich: Alltagsbewusstsein als Gesellschaftsbewusstsein. Benedikt Dyrlich: „Grüne Küsse”, Aufbau Verlag Berlin und Weimar. *Neue Deutsche Literatur*, 1981/1. 147–151.

Dyrlich, Benedikt: Grüne Küsse. Gedichte. Edition Neue Texte. Aufbau-Verlag. Berlin und Weimar, 1980.

Dyrlich, Benedikt: Von der Suche nach der poetischen Heimat. *Neue Deutsche Literatur*, 1981/1. 112–113.

Lorenz, Kito: Poesiealbum 143. Verlag Neues Leben, Berlin, 1979.

(Elhangzott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének A kétnyelvűség három vetülete című konferenciáján.)

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA